

**NAVOYINING YOSHLIK LIRIKASIGA MANSUB MUSTAZODLAR
TADRIJI**

Nusratullo JUMAXO'JA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
E-mail: ataullo98@mail.ru*

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14803603>

Annotatsiya: Ushbu maqola Alisher Navoiy ijod etgan lirik janrlardan biri – mustazodni o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada birinchi marta Navoyining yoshlik lirikasiga mansub mustazodlar maxsus tadqiq etilmoqda. Tahlil obyekti sifatida Navoyining “Ilk devon”i va “Oqqo'yunli muxlislar devoni”da aks etgan mustazodlari tanlab olingan. Mustazodlarning ushbu devonlardagi ilk variantlari shoirning mukammal devonlaridagi variantlar bilan qiyosiy tahlil etilgan. Tahlil jarayonida Navoyining o'z asarlari ustida ijodiy ishlash jarayonlari ochib berilgan. Mustazodlarning ilk va mukammal variantlari o'rtasidagi ijodiy takomil (evolyutsiya) bosqichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mustazod, ijodiy takomil, ijodiy evolyusiya, tadrijiy takomil, ilk variant, mukammal variant, ijodiy ishlov, poetika, badiiy mahorat, matn tahriri, muallif tahriri, xattotlar xatolari, noshirlar nuqsonlari, badiiy sayqaldorlik.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию одного из лирических жанров, созданных Алишером Навои – мустазада. В статье впервые специально изучаются мустазады, относящиеся к ранней лирике Навои. В качестве объекта анализа были выбраны сюжеты навойинских “Ранний диван” и “Диван ак-коюнидских почитателей” Навои. Ранние варианты мустазада на этих диванах сравниваются с вариантами совершенных диванов поэта. В ходе анализа выявлены творческие процессы работы Навои над его произведениями. Выделены этапы творческого совершенствования (эволюции) между ранним и совершенным вариантами мустазадов.

Ключевые слова: Мустазад, творческое совершенствование, творческая эволюция, ранний вариант, совершенный вариант, творческая обработка, поэтика, художественное мастерство, редактирование текста, авторская редакция, ошибки каллиграфов, недоработка издателей, художественная полировка.

Annotation: This article is devoted to the study of one of the lyrical genres created by Alisher Navoi - mustazod. The article is the first to specifically study mustazods belonging to Navoi's youth lyrics. Navoi's mustazods reflected in "Ilk devon" and "Divan of the Aq qoyunlu admirers" were selected as the object of analysis. The first versions of mustazods in these devons were analyzed comparatively with the versions in the poet's complete devons. In the process of analysis, the processes of Navoi's creative work on his works were revealed. The stages of creative development (evolution) between the first and complete versions of mustazods are highlighted.

Key words: Mustazod, creative improvement, creative evolution, gradual improvement, first version, perfect version, creative processing, poetics, artistic skill, text editing, author's editing, calligraphers' mistakes, publishers' defects, artistic polish.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining har bir devoniga bittadan mustazod kiritganini inobatga olib, ko‘pchilik shoir ushbu janrdagi asarlarini ulug‘vor yoshlarida yaratgan deb o‘ylaydi. Aslida, Navoiy ilk ijodi davrlaridanoq mustazod janrida ham qalam tebratgan. Shoirning to‘rt mustazodidan ikkitasi uning yoshlik lirikasiga mansubdir. Uning:

*Ne vo‘smavu ne kesmadur ul zulfi sumansoy,
ne g‘amzayi jodu,
Mashshota sanga zoli falakdur magar, ey oy,
xurshid anga ko‘zgu
matlali mustazodi dastlab “Ilk devon”dan o‘rin olgan.
Ey, husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
mazhar sanga ashyo,
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
olam sanga mavlo*

bayti bilan boshlanuvchi mustazodi esa shoirning ikkinchi norasmiy devoni “Oqqo‘yunli muxlislar devoni”ga kiritilgan. Agar “Ilk devon” 1465-66 yillarda tartib berilganini hisobga olsak, Navoiyning birinchi mustazodi shoirning 24-25 yoshlarigacha bitilgan bo‘lib chiqadi. Oqqo‘yunli muxlislar tomonidan tuzilgan devon 1471-yil 25-dekabrda ko‘chirilgani ilmga ma‘lum. Ikkinchi mustazodning “Ilk devon”ga kiritilmaganidan kelib chiqsak, uning 1466-1471-yillar oralig‘ida yozilganligini aniqlash mumkin. Bu paytda Navoiy 30 yoshdagi zabardast yigit bo‘ladi. Shunday qilib, shoirning yoshlik lirikasiga mansub mustazodlari Navoiyning 25-30 yoshli navqiron yigit va yetuk shoir sifatida tanilgan davrida yozilgan, deya xulosa chiqarish mumkin. Demak, endi Navoiyning dastlabki ikki mustazodi qaysi yillarda, shoirning necha yoshli davrida yozilganligi ilmga ma‘lum. Bu esa Alisher Navoiy tarjimayi holi va ijodiy takomili haqidagi yangi ilmiy ma‘lumotdir.

Ma‘lumki, shoirning ilk ijodida yaratilgan asarlar “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotigacha muayyan ijodiy takomil (evolyutsiya) bosqichlarini bosib o‘tishi tayin qonuniyat. Chunki yaratilgan asar devondan devonga yillar osha mutlaq o‘zgarishsiz ko‘chmaydi. Ijodkor nimanidir yangilaydi, asar matni katta-kichik qandaydir o‘zgarishlarga yuz tutadi. Badiiy asar zimnidagi har bir so‘z, hijo, harf, tovush yangilanishi ham ijodiy takomilga xizmat qiladi. Masalan, “Ilk devon”dagi mustazod matni quyidagicha (keyingi devonlar matnlaridan farqli jihatlar qizil rangda beriladi):

*Ne **g‘amzavu** ne kesmadur ul zulfi sumansoy,
ne g‘amzayi jodu,
Mashshota sanga zoli falakdur magar ey oy,
xurshid anga ko‘zgu.*

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Qosh yosi (?) kirpik o'qin har sori otsang,
imkoni xato yo'q,
Har kimsaki bo'lg'ay anga bu nav o'qu yoy,
tuz bo'lg'usi qobu.
Masjid yo'lin asrab necha din ahli yo'luqsa,
rahzanliq etarsen,
Tengri yo'lini asramoq, ey kofiri xudroy,
bu nav' bo'lurmu?!
Gar istamadi subhi umidimni yoshurg'oy
mehnat qaro shomi,
Har yon sochilib, bas tutubon bo'ldi sumanso(?)
ul turrayi hindu?
Hijron tunining tiyralig'in kavkabi ashkim
daf aylasa, tong yo'q,
Anjum sipahi ko'prak erur anjumanoroy
tun bo'lsa qarong'u.
G'am dashtini qat' aylabon ul ko'y(?)ga etmon,
ko'rmon oni tush ham,
Kim bo'lsa haram shavqi bila bodiyapaymoy,
ko'zdin uchar uyqu.
Ul sho'x Navoyini, dedikim, qilayin qatl
bir ko'z uchi birla,
Ey voyki, bir ham anga ko'z solmadi, ey voy,
qatl ushbudur, ushbu [1.137].

Navoyi "Ilk devon"dan keyin ushbu mustazodni avval birinchi rasmiy devoni "Badoye ul-bidoya"ga ko'chirgan [2.583], undan keyin esa "Xazoyin ul-maoniy" lirik kulliyoti devonlarini tartib berish chog'ida "Badoye ul-vasat" devoniga joylashtirgan [3.657].

Biz qiyosiy tahlil uchun keyingi devonlardagi mustazod matnlarini to'liq keltirmaymiz. Chunki har uchala devonda ham matn butun, ya'ni 7 bayt hajmida bir xilda tugal aksini topgan. Mustazod kompozitsiyasi va mundariyasi o'zgarmagan, baytlar tartibi bir xil. Shu boisdan, faqat o'zgarishlar tahlili bilan cheklanamiz. Matnlar orasidagi asosiy katta farq shundan iboratki, uchta so'z butunligicha o'zgarishga uchragan. Bular: matnda qizil rang bilan belgilangan "g'amza", "tutubon" va "tun" so'zlaridir.

Ne g'amzavu ne kesmadur ul zulfi sumansoy,
ne g'amzayi jodu

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

shaklidagi birinchi misra keyingi matnlarda:

Ne *vo'smavu* ne kesmadur ul zulfi sumansoy,
ne g'amzayi jodu

ko'rinishida qo'llangan. Xo'sh, "g'amza" so'zi qanday qilib va nima sababdan "vo'sma"ga aylandi? Bu – tasodifmi, kotibning xatosimi yoki mustazod muallifi – shoirning ijodiy ishlovi mahsulimi? Nazarimizda, bu – tasodif ham, kotibning xatosi ham emas, balki shoirning ongli ravishda, ijodiy ishlov tariqasida matnga o'zgartirish kiritishidir. Chunki, ilk variantda bir misraning o'zida "g'amza" so'zi ikki marta takrorlangan edi. Bir marta asosiy misrada, ikkinchi marta qo'shimcha misrada. Aslida, "g'amza" so'zi "kesma" so'zi bilan ichki qofiyadoshlik hosil qilib, misraga ziynat bag'ishlagandek bo'lib ko'rinadi. Lekin "g'amza" so'zining qo'shimcha misrada yana takrorlanishi misra jozibadorligiga rahna solib turibdi. Misra badiiy sayqal topishi uchun, albatta, takrorni bartaraf etish lozim edi. Shoir aynan shu vazifani bajargan va misra badiiy sayqaldorlikka muyassar bo'lgan.

To'rtinchi bayt matnlarida quyidagicha farq bor. Ilk devonda:

Gar istamadi subhi umidimni yoshurg'oy
mehnat qaro shomi,
Har yon sochilib, bas *tutubon* bo'ldi sumanso (?)
ul turrayi hindu?

Rasmiy devonlarda:

Gar istamadi subhi umidimni yoshurg'oy
mehnat qaro shomi,
Har yon sochilib, bas *ne uchun* bo'ldi sumansoy
ul turrayi hindu?

Yaqqol ko'rinib turibdiki, ilk variantdagi "tutubon" so'ziga "ne uchun" deya tahrir kiritilgan. Ushbu tahrir ham tasodifiy yoki kotib xatosi emas, balki Navoyining o'z badiiy ishlovidir. Chunki "tutubon" so'zi tufayli birinchi misra mazmuni bir oz mavhumlik kasb etgan edi. "Suman" yoqimli hidli oq gulni, "sumansoy" yoqimli hid taratishni anglatadi. "Tutubon" so'zidan ham har yonni xushbo'y gulning hidi tutdi degan ma'no chiqadi. Ammo bu so'z shoir ko'zlagan taajjub, hayrat ma'nosini yaqqol ifodalashga ojizlik qilgan. Shuning uchun shoir uning o'rniga "ne uchun" so'zini qo'llab, adabiy maqsadini aniq ifodalashga erishgan. Ushbu tahrirdan keyin baytdan quyidagi badiiy mazmun anglashilgan: "Agar ayriliqning qora tuni umidim tongi yorishishini istamasa, nima uchun yorimning hindularga o'xshagan qora sochi har yoqqa o'zining oppoq va xushbo'y nurlarini sochdi?"

Keyingi bayt matnidagi farq yanada o'zgacharoq:

Hijron *tuning* tiyralig'in kavkabi ashkim

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*daf aylasa, tong yo'q,
Anjum sipahi ko'prak erur anjumanoroy
tun bo'lsa qorong'u.*

Bunda “Ilk devon”dagi matn sahihligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, “Badoye ul-vasat” devonidagi matn ham aynan shunday. “Badoye ul-bidoya” devonida esa baytdagi bir so'zning boshqacha yozilganini ko'ramiz:

*Hijron kunining tiyralig'in kavkabi ashkim
daf aylasa, tong yo'q,
Anjum sipahi ko'prak erur anjumanoroy
tun bo'lsa qorong'u.*

Ushbu baytning “Badoye ul-bidoya”dagi birinchi misrasida asliyatdagi “tun” so'zi “kun” so'zi bilan almashib qolgan. Ana endi bu o'zgarishni tahrir emas, balki xato deya baholash mumkin. Albatta, bu – Navoyiniki emas, balki tasodif yoki kotib xatosi bo'lishi mumkin. Ushbu o'zgarishning xatoligi shundaki, baytda kun emas, balki tun haqidagi tasvir bayon etilgan. Lirik qahramon g'aroyib tasvir orqali aytyaptiki: “Mening behisob yulduzlardek sochilgan ko'z yoshlarim ayriliq kechasi qorong'iligini yo'qotsa, ajab emas. Chunki kecha qorong'iligi qanchalik quyuq bo'lsa, yulduzlar galasi shunchalik porlab, osmonni yoritib turadi”. Ushbu baytda “tun” so'zi o'rniga “kun” so'zini qo'llash mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Chunki, an'anaga ko'ra, hijron kunga emas, balki tunga o'xshatiladi va yulduzlar ham qorong'i tunda ko'zga yaqqol tashlanadi.

Mustazod matni variantlarida yana ayrim mayda nuqsonlar ko'zga tashlanadi. Masalan, “Qosh yosi bila kirpik o'qin har sori otsang, imkoni xato yo'q” misrasi “Badoye ul-bidoya” hamda “Badoye ul-vasat” devonlarida to'liq va to'g'ri berilgan. “Ilk devon”da esa “bila” so'zi tushib qolgan. Bu ham tasodifiy xato. Chunki “bila” so'zi bo'lmasa, misradagi mantiq ipi uzilib qoladi. Shoir kiprik o'qlarini qoshning yoyi, ya'ni kamoni bilan otishni tasvirlayapti. “Bila” so'zi “qosh yosi”ni “kirpik o'qi” bilan bog'lab turibdi. Bir so'z tushib qoldimi, tamom, bayt mazmuniga putur yetadi.

Yana quyidagi farqlarni qayd etish mumkin: Ikkinchi misradagi “sumansoy” so'zi “Ilk devon” variantida “sumanso” shaklida turibdi. Bunda “yo” harfi kotib tomonidan tasodifan yozilmay qolgan bo'lishi mumkin. Beshinchi misradagi “rahzanliq” so'zi “Badoye ul-vasat”da aynan, “Badoye ul-bidoya”da esa “rahzanlik” shaklida aks etgan. Bu nuqson nashr jarayonida yuz bergan bo'lishi ham mumkin. Yettinchi misradagi “yoshurg'oy” so'zi “Badoye ul-bidoya” va “Badoye ul-vasat” devonlari nashrlarida, bizningcha, “yoshurg'ay” shaklida xato yozilgan. Qo'shimchaning “-g'oy” shakli Navoyi tili asliyatiga va vazniga ham muvofiq, deb o'ylaymiz. O'n birinchi misradagi “ko'yg'a” so'zi “Ilk devon” variantida “ko'yga”,

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“Badoye ul-bidoya” nashrida “ko ‘yig ‘a” shaklida bitta egalik qo‘shimchasi o‘rinsiz orttirilib yozilgan, “Badoye ul-vasat” nashrida to‘g‘ri berilgan. Ushbu tafovutlar mazmunga deyarli jiddiy ta’sir etmaydi. Biz ularni matn sahihligi nuqtayi nazaridan nuqson deb hisoblaymiz.

Alisher Navoyining yoshlik lirikasiga mansub ikkinchi mustazod “Oqqo‘yunli muxlislar devoni”da quyidagicha matnda aks etgan:

*Ey, husnunga zarroti jahon ichra tajallo,
mazhar sanga ashyo,
Sen lutf bila kavnu makon ichida mavlo,
olam sanga mavlo.
Har yon kezaram telba sifat toki yoshurdung
ko ‘zdin pari nisbat,
Majnundin o ‘zin toki nihon qilmadi Layli,
ul o ‘lmadi shaydo.
Har yon nazarim dushsa, sen ollimda durursen,
ko ‘rmas vale ag ‘yor,
Ravshandurur ushbuki, emaz qobili a ‘mo
nazzorayi bayzo.
Ul nodiradinkim, laqabin hur demishlar,
husnung erur ahsan,
Ul manzaradinkim, odidur jannati a ‘lo,
ko ‘yung erur a ‘lo.
Zuhd ichida dopmadi Navoyi chu maqome,
emdi qilur ohang,
Kim o ‘la ulu bodavu bir turfa mug ‘anniy,
mug ‘ kulbasi ma ‘vo[4.62-63].*

“Oqqo‘yunli muxlislar devoni”da besh bayt hajmida aks etgan ushbu mustazod Navoyining barcha rasmiy devonlarida yetti bayt hajmida o‘z ifodasini topgan. Shunga asosan, mustazodning dastlabki shaklini ilk variant va keyingi shaklini takomillashgan variant sifatida belgilash mumkin. Har qalay, mavjud voqelik shunga asos beradi. Ammo Navoyining o‘zi mustazodni yetti bayt hajmida yozgan va oqqo‘yunli muxlislarga uning atigi besh bayti yetib borgan yoki oqqo‘yunli muxlislarning kotibi mustazodning faqat besh baytini devonga ko‘chirib kiritgan, ikki baytini tushirib qoldirgan bo‘lishi ham ehtimoldan xoli emas. Lekin ilmda mavjud matn asosida mulohaza yuritiladi. Mustazodning zamonaviy nashrlardagi matnlari deyarli bir xil. Biz muqoyasa uchun, shartli ravishda, namuna sifatida mustazodning Navoyi TATi, “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi matnini asos qilib olamiz. U quyidagicha:

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*Ey husnunga zarroti jahon ichra tajallo,
mazhar sanga ashyo,
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
olam sanga mavlo.
Har yon kezaram telbasifat toki yashundung
ko 'zdin pari yanglig',
Majnundin o 'zin toki nihon qilmadi Laylo,
ul bo 'lmadi shaydo.
Uryon badanim zaxmlari ichra emas qon,
yuz pora ko 'nguldur,
Bu ravzanalardin qiladur har biri ya 'ni
husnungg'a tamosho.
Har yon nazarim tushsa sen ollimda turarsen,
ko 'rmas vale ag 'yor.
Ravshandurur ushbuki, emas qobili a 'mo,
nazzorayi bayzo.
Ul nodiradinkim, laqabin hur demishlar,
husnung erur ahsan.
Ul manzaradinkim, otidur jannati a 'lo,
ko 'yung erur a 'lo.
Zuhd ichida topmadi Navoyi chu maqome,
emdi qilur ohang,
Kim bo 'lg'ay ulu bodau bir turfa mug 'anniy,
mug 'kulbasi ma 'vo.
Har gavhari tufrog' uza bir qatra su yanglig'
tushkach adam o 'lg'ay.
Gar qilmasa ishfoq etibon Xusravi G 'oziy
nazmi sari parvo[5.673].*

Ushbu matnlar aro eng katta farq shundan iboratki, "Oqqo'yunli muxlislar devoni"dagi mustazodda uchinchi va yettinchi baytlar yo'q. Bu baytlar keyinchalik, "Badoye ul-bidoya" devoni va "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti tuzilgan paytda kiritilgan. Mazkur dalil shuni anglatadiki, Navoiy birinchi rasmiy devoni – "Badoye ul-bidoya"ni tuzayotganida shu davrgacha yaratilgan she'rlarini sarhisob qilgan. Nuqson, kamchiliklari bo'lsa, ularni bartaraf etib, chala o'rinlari bo'lsa, ularni takomillashtirib, saranjomlab, yakunlagan. Shu jumladan, yozgan mustazodlarini ham qaytadan ko'rib chiqqan, ko'ngli to'lmagan joylarini isloh etgan, shakl va mazmun jihatidan qiyomiga yetkazgan. Tahlil etilayotgan mustazod boshqalaridan hajman

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

kamligini inobatga olib, uni rivojlantirib, boshqalari bilan bir xil me'yorga keltirgan, ya'ni hamma mustazodlarning hajman bir xil – yetti baytdan iborat bo'lishini ta'minlagan.

Ammo bu masalaga Navoiy shunchaki asar hajmini to'ldirish, baytlar sonini ko'paytirish nuqtayi nazaridan yondashmagan. Balki mustazodning badiiy qurilmasi, ya'ni lirik kompozitsiya taqozosiga ko'ra ish tutgan. Bu fikrga ushbu mustazodni shoirning boshqa bir mustazodi bilan qiyoslab, imon keltirishimiz mumkin. Mustazodning uchinchi baytdan boshqa barcha baytlarida oshiqning ma'shuqqa madh-u sanolari, ruhiy o'rtanishlari ifodalangan. Oshiq vujudining ahvoli esa tasvirlanmagan. Shoir mana shu bo'shliqni to'ldirgan. Mustazodning o'rta baytlarida oshiqning jismoniy ahvoli tasviri ham o'rin tutishi asar kompozitsiyasi uchun juda muhim edi. Kiritilgan yangi baytda oshiqning ruhiy ahvoliga muvofiq jismoniy holati bunday tasvirlangan:

*Uryon badanim zaxmlari ichra emas qon,
yuz pora ko'nguldur,
Bu ravzanalardin qiladur har biri ya'ni
husnungg'a tamosho.*

Mazkur baytda tasvirlanishicha, oshiqning qip yalang'och badanlarida son-sanoqsiz jarohatlar bor. Ular qontalash. Yo'q-yo'q, ular oshiq vujudidagi qon sizib turgan yaralar emas, balki ko'ngilning yuz parchaga bo'lingan bo'laklaridir. Jarohat bo'lib ko'rinayotganlar yaralar emas, go'yoki oshiq terisidagi tuynuklar, darchalardir. Bu tuynuklar ortidagi ko'ngil bo'laklarining har biri yara ko'zlari orqali ma'shuq husnini tamosho qilayotgandek go'yo. Mana, oshiqning jismoniy ahvolini qanday go'zal tasvirlash mumkin ekan! Bunda, birinchidan, oshiqning yor hajridagi xasta vujudi, ikkinchidan, ishq dardidan ming bo'lakka bo'lingan qontalash yurak tasviri mujassam. Shunday og'ir xasta holatda ham oshiqning ming bir bo'lak yuragi vujudi darchalaridan ma'shuqning benazir husn-u jamoliga mahliyo boqadi. Demak, mustazod baytlarida oshiqning faqat ruhiy holati emas, balki jismoniy ahvoli ham tasvirlanishi qonuniy hol ekan.

Shu o'rinda mustazod noshirlariga bir e'tirozli mulohazamiz bor. Mustazodning barcha nashrlarida mazkur baytning ikkinchi misrasi quyidagicha bir xil tabdil etilgan:

*Bu ravzanalardin qiladur har biri **ya'ni**
husnungg'a tamosho.*

Bizningcha, misradagi "**ya'ni**" so'zi g'alat o'qilgan. Bu so'z "**ya'ni**" emas, balki "**ayni**" bo'lishi kerak. Chunki mazkur o'rinda "**ya'ni**" so'zining ma'nosi misra mazmuniga uyg'un emas. Bunday jo'n so'z qo'llash Navoyi uslubi va mahoratiga xos emas. Arabcha qo'lyozmada "**ya'ni**" bilan "**ayni**" so'zlarining yozilishi juda o'xshash.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Soʻzni kotiblar ham gʻalat yozgan boʻlishlari mumkin. Endi misraga “ayni” soʻzini qoʻllab, magʻzini chaqib koʻraylik. Oshiq koʻngilning majruh parchalari vujud darchalari orqali maʼshuq husnining “ayni”ni tomosha qiladi.

Mana, endi shoirning “*Din ofati bir mugʻbachayi mohliqodur...*” deb boshlanadigan boshqa bir mustazodi uchinchi baytini ham sharhlab koʻraylik:

*Ul chehra furugʻi tushubon zor tanimgʻa
bir navʻ kuyarkim,
Har kimsa ani koʻrdi, sogʻindiki yonodur
oʻt ichida xoshok.*

Ushbu baytda ham Yor husni otashidan oshiqning zor tani, yaʼni vujudi, badani ne ahvolga tushgani oʻta mubolagʻali tasvirlangan. Goʻyo, ul ilohiy husn-u jamolning otashin shuʼlasi oshiqning zor taniga tushib, oshiq vujudi shundayin oʻrtanib yonadiki, uni koʻrgan har kimsaning koʻz oldiga alanga ichida toʻlgʻanib, chirsillab kuyayotgan xoshok gavdalanadi. Koʻrinib turibdiki, bu ikki mustazodning uchinchi baytlari bir-biriga fikr, mazmun va tasvir jihatidan juda yaqin. Mana, nima uchun Navoiy mustazodni yangi bayt bilan toʻldirgan.

Gʻazal va mustazodlarning toq baytlardan iborat boʻlishi ham mumtoz adabiyot nazariyasi jihatidan qonuniy hol edi. Navoiy besh baytli mustazodga yangi – uchinchi baytni qoʻshdi va asar olti baytli boʻldi. Besh baytli mustazod shoirning taxallusli bayti bilan yakunlangan edi. Bunday tugallanma asarning dastlab besh baytli tugal holatda vujudga kelganligini tasdiqlaydi. Lekin qoʻshimcha bayt qoʻshilishi bilan asar noanʼanaviy holatga keldi – olti baytli mustazodga aylandi. Endi uni anʼanaviy yetti baytga takomillashtirish ehtiyoji tugʻildi. Taxallusli baytdan keyin yana bir bayt ilova qilish janr poetikasiga zid emas. Chunki gʻazal va mustazod janrida matladan oldingi baytda taxallus qoʻllash qoidasi ham bor.

Bundan tashqari, besh baytli mustazod Navoiyning muxlislari tomonidan tuzilgan devonga kiritilgan. U devon sulton sohibqiron Husayn Boyqaroning rahnamoligi va homiyligida hamda Alisher Navoiyning oʻz tashabbusi va bevosita nazorati ostida tuzilgan emas. Navoiyning rasmiy devonlari “Badoye ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” hamda, ayniqsa, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti bevosita Husayn Boyqaroning maslahati, tavsiyasi, talabi, taʼbir joiz boʻlsa, davlat buyurtmasi asosida, bevosita Navoiyning oʻzi tomonidan tuzilgan. Bu haqda shoirning oʻzi “Gʻaroyib us-sigʻar” devoni debochasida batafsil maʼlumot bergan. Binobarin, Navoiy mustazodni takomillashtirar ekan, yakunlovchi baytda sulton Husayn Boyqaroning tarixiy, benazir xizmatini tavsiflab oʻtishi tabiiy hol edi. Bu eʼtirof va tahsin-tasanno notugal mustazodni quyidagicha haddi aʼlosiga yetkazgan:

Har gavhari tufrogʻ uza bir qatra su yangligʻ

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

tushkach adam o'lg'ay.

Gar qilmasa ishfoq etibon Xusravi G'oziy

nazmi sari parvo.

Ma'lumki, Navoiyning o'zi "G'aroyib us-sig'ar" debochasida ta'kidlaganiday, "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotiga kiritilayotgan har bir asar Husayn Boyqaroning nazaridan o'tgan. U ustoz shoir Husayniy sifatida she'rlarning ayrim baytlari, misralari, so'zlarini isloh etgan, asarlarga nuqtadonlik bilan tahrir kiritgan, sayqal bergan. Navoiy sohibqironning ana shu adabiy rahnamoligiga ishora qilaroq, mustazodning yakunlovchi baytida aytadiki: *"Agar Xusravi G'oziy mehr-shafqat yuzasidan faqirning nazmini tahrir nazaridan o'tkazmaganida, uning gavhar kabi har bir so'zi tuproqqa tushgan bir tomchi suvdek singib ketar edi"*. Shunday qilib, yoshlik lirikasiga mansub besh baytli mustazod Navoiyning ongli ravishdagi qayta ishlovi natijasida yetti baytli mukammal mustazod darajasiga yetishdi.

Mustazodning birinchi baytidagi ayrim so'zlar barcha nashrlarda ishtibohli. Bu ishtiboh "Xazoyin ul-maoniy"ning Hamid Sulaymon nashrida quyidagicha aks etgan:

Ey husnugga zarroti jahon ichra tajalli,

mazhar sanga ashyo,

Sen lutf bila kavnu makon ichida mavli,

olam senga mavlo [6. 671].

Ushbu nashrda "husnunga" so'zining ikkita "g" harfi bilan yozilishi xato. Bitta ortiqcha "g"ning takrorlanishi vaznning ravon ohangiga xalaqit beradi. Ikkinchi misrada ikki marta qo'llangan "sanga" so'zining "senga" shaklida berilishi ham xato. Chunki Navoiyning o'zi "sanga" shaklini qo'llagan va qo'lyozmada ham xuddi shunday yozilgan. "Sin" (s) harfidan keyin "yo" (e) harfi yo'q. Baytdagi uchinchi asosiy bir xato "ichra muvalli" iborasining "ichida mavli" yozilganidir. Qo'lyozmadagi "ro" (r) harfi "dol" (d) deb xato o'qilgan. "Ichra" so'zida "chim" (ch) harfidan keyin "yo" (i) harfi ham yo'qki, so'zni "ichida" deb gumon qilinsa. Keyingi so'z "mim" (m), "vov" (v), "lom" (l), "yo" (i) harflari bilan aniq-tiniq "muvalli" yozilgan. Qo'lyozmalarda "zeru zabar" va harfning ikkitaligini bildiruvchi "pish" ishora belgilari ishlatilmaydi. Mana shu hol noshirlarni chalg'itgan va ular "muvalli" so'zini "mavli" yoki "mavlo" deb o'qiganlar. Lekin bu so'z hamma nashrlarda bir xil emas, "Oqqo'yunli muxlislar devoni"da, MATdagi "Badoye ul-bidoya" devonida "mavlo", "G'aroyib us-sig'ar" devonining Hamid Sulaymon nashrida "mavli", "G'aroyib us-sig'ar"ning TATdagi nashrida "muvalli" shaklida qo'llangan. Asliyatda, ya'ni qo'lyozmada "tajalli" yozilgan so'z ham Hamid Sulaymon nashrida to'g'ri, qolgan uch nashrda "tajallo" shaklida noto'g'ri ko'chirilgan.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“Oqqo‘yunli muxlislar devoni”dagi mustazodning ikkinchi bayti ham boshqa devonlardagi matndan ancha farqlidir. Unda bayt quyidagicha:

*Har yon kezaram telba sifat toki yoshurdung
ko‘zdin pari nisbat,
Majnundin o‘zin toki nihon qilmadi Layli,
ul o‘lmadi shaydo.*

Ushbu ilk variantdagi “*toki yoshurdung ko‘zdin pari nisbat*” iborasi keyingi boshqa barcha devonlar nashrida “*toki yashundung ko‘zdin pari yanglig‘*” shaklida keladi. Matndan darhol anglashiladiki, ilk variantda matniy xato bor. Ushbu matn yo oqqo‘yunli muxlislarga xato holatda yetib borgan yoki ularning kotiblari ko‘chirishda xatoga yo‘l qo‘ygan bo‘lishi mumkin. Ikkinchi misradagi “*Layli*” so‘zi esa ilk variantda to‘g‘ri, Hamid Sulaymon nashrida to‘g‘ri, MATdagi “*Badoye ul-bidoya*” devoni va TATdagi “*G‘aroyib us-sig‘ar*” devonida “*Laylo*” shaklida xato chop etilgan. Ushbu xato shakl noshirlari misra oxiridagi “*shaydo*” qofiya elementiga “*Laylo*” qofiya bo‘ladi, deb o‘ylaganlar. Lekin, mustazod qoidasi bo‘yicha, asosiy misraning oxirgi so‘zi qo‘shimcha misraning so‘nggi so‘ziga qofiya bo‘lishi shart emas. Ustiga ustak, qo‘lyozmada so‘z aniq qilib “*Layli*” yozilgan.

Yana bir asosiy tafovutni ta’kidlamay iloj yo‘qki, “Oqqo‘yunli muxlislar devoni”da mustazodning aksariyat so‘zlari o‘g‘uz lahjasi talaffuziga moslab yozilgan. Masalan: *tushsa – dushsa, turursen – durursen, ko‘rmas – go‘rmaz, emas – emaz, oti – odi, topmadi – dopmadi, bo‘lg‘ay – o‘la* kabi.

Alisher Navoiyning yoshlik lirikasidagi mustazodlar va ularning tadrijiy takomili haqida quyidagicha xulosalarni aytish mumkin. Alisher Navoiy g‘azal janri singari, mustazod janrida ham yoshlik chog‘laridan qalam tebratgan. Uning yoshlik davrida yaratgan mustazodlari shoirning muxlislari tomonidan “Ilk devon”ga va “Oqqo‘yunli muxlislar devoni”ga kiritilgan. Devonlarda xronologik aks etish tartibiga ko‘ra, “Ilk devon”dan o‘rin olgan:

*Ne vo‘smavu ne kesmadur ul zulfi sumansoy,
ne g‘amzayi jodu,
Mashshota sanga zoli falakdur magar, ey oy,
xurshid anga ko‘zgu*

matlali asari shoirning birinchi mustazodi hisoblanadi. Keyingi davr navoiyshunosligida “Ilk devon” shoir ixlosmandlari tomonidan o‘zboshimchalik bilan emas, balki Abusaid Mirzoning topshirig‘i bilan tuzilgani haqidagi ma’lumot yoyildi. Atoqli olim Vahob Rahmonov “Jahon adabiyoti” jurnalining 2024-yilgi 7-sonida e’lon qilgan maqolalarida shu dalilni qayd etganlar: “*Ilmda “Ilk devon” nomida tanilgan devon Abusaid Mirzo topshirig‘i natijasi edi*”[7. 4]. Maqola muallifi ushbu dalilga

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

asos keltirmaydi, lekin 15 yoshlardagi yigitcha – Navoiy Abusaid Mirzoning o'g'liga dars berganligi va Abusaid Mirzo bir muddat yosh Navoiyga homiylik qilgani haqidagi ma'lumot navoiyshunoslikda bor.

*Ey, husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
mazhar sanga ashyo,
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
olam sanga mavlo*

matlali asar esa shoirning ikkinchi mustazodi hisoblanadi. Ushbu mustazodlarning yaratilishi va devonlarga joylashtirilishi o'rtasida besh yillik davr masofasi mavjud. Birinchi mustazod o'z davrida xattotlar sultoni deya dovrug' taratgan Sultonali Mashhadiy tomonidan devonga ko'chirilgan. Ikkinchi mustazod Anisiy taxallusi bilan she'rlar yozgan shoir va xattot Abdurahim ibn Abdurahmon Xorazmiy tomonidan Oqqo'yunlilar saltanatining markazi bo'lgan Sheroz shahrida devonga ko'chirilgan. Navoiyning ushbu norasmiy devonlaridagi mustazod matnlari shoirning mukammal rasmiy devonlaridagi mustazod matnlarining ilk variantlaridir. Ilk va mukammal variantlar o'rtasida talay tafovutlar mavjudki, biz ularni maqola ichida batafsil tahlil etdik. Ushbu tafovutlar tahlilidan anglashiladiki, Navoiy ilk mustazodlarini mukammal devonlariga ko'chirish jarayonida ular ustida jiddiy ijodiy ish olib borgan. Qayta ishlash jarayonida mustazodlarni to'ldirgan, takomillashtirgan, sayqal toptirgan. Mustazodlar tarkibida muallifning matn tahriri bilan birga, xattotlar va noshirlar tomonidan yo'l qo'yilgan nuqsonlar ham mavjud. Mustazodlarning badiiy takomil jarayonlari Navoiy poetikasi va badiiy mahoratining muhim xususiyatlarini o'zida mujassam ettirgan.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература/ References):

1. Алишер Навоийи. Илк девон. 1466 йилда кўчирилган кўлёманинг факсимил наشري. Нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори, проф. Ҳамид Сулаймон. “ФАН” нашриёти, –Т., 1968. 137-а – 137-б варақлар.
2. Алишер Навоийи. МАТ, 1-том, Бадое ул-бидоя, “ФАН”, –Т., 1987 йил, 583-бет.
3. Алишер Навоийи. ТАТ, 3-жилд, Бадое ул-васат, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, –Т., 2011 йил, 657-бет.
4. Алишер Навоийи. Оққўюнли мухлислар девони: табдил ва факсимил наشري. “Донишманд зиёси” нашриёти, Т., 2021. 62-б – 63-а варақлар.
5. Алишер Навоийи. Тўла асарлар тўплами. 1-жилд. Хазойин ул-маоний. Фаройиб ус-сиғар. Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, –Т., 2011. 673-бет.
6. Алишер Навоийи. Хазойин ул-маоний. Фаройиб ус-сиғар. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. “ФАН”, Т., 1959 йил. 671-бет.
7. В.Раҳмон. “Илк девон”дан “Хазойин ул-маоний”гача. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2024-йил, июл, 7-сон, 4-бет.